

Sándor Klára

A nyelvcsere és a vallás összefüggése a csángóknál

A csángókkal kapcsolatos szakirodalom jelentős része a csángók vallásosságával, ezzel kapcsolatos hagyományával foglalkozik, s bár valószínűleg ma már nem érvényes Mikecsnek (1941/1989:191) az a megállapítása, amely szerint az átlag magyar ember, ha egyáltalán tud valamit a csángókról, akkor azt tudja, hogy „idegenek a papjai”, a mai átlag magyar ember is leginkább a vallásosságukról tud, ha tud róluk valamit: pünkösdi táján nagyjából kötelező egy vagy több csángókról szóló film levetítése a közszolgálati csatornák egyikén, így a csíksomlyói pünkösdi búcsú elválaszthatatlanul társul az utolsó keresztaljhoz.¹ A másik sztereotíp válasz, amit a „mit tud a csángókról” kérdésre szoktam kapni, az, hogy „félíg románul, félíg magyarul beszélnek” vagy „nagyon régiesen beszélnek magyarul.”² A csángók nyelvének kérdése szintén kedvelt területe a szakirodalomnak is. Ugyanakkor a csángók nyelvére és vallására, a kettő összefüggésére vonatkozóan jobbra csak elnagyolt kijelentéseket találunk. Ez részben azzal magyarázható, hogy az ilyen típusú, azaz a nyelvhasználatot meghatározó attitűdökre, a nyelvválasztást befolyásoló egyéb tényezőkre vonatkozó nyelvészeti érdeklődés egészen a legutóbbi időkig általában véve is hiányzott a magyar szakirodalomból,³ részben pedig azzal, hogy az ilyen leírásokhoz szükséges adatgyűjtés Moldvában ma is lehetetlen.

Tájéoló

Szerkeszti: Ilia Mihály

A csángók nyelvcserejének és vallásának összefüggése két megközelítésben vizsgálható. A „klasszikus” nyelvészeti megközelítés azt a kérdést teszi föl elsőként, hogy milyen hatással van a nyelvvesztés folyamata a csángók vallási terminológiájára. Érdekes eredményeket ígérne egy ilyen vizsgálat például abból a szempontból, hogy megfigyelhető-e egyfajta „visszabontása” a vallási szókincs különböző eredetű — pl. török, szláv, latin — rétegeinek vagy sem.⁴ Egy ilyen tanulmány megírásához természetesen nagyszámú, élőnyelvből vett adatra volna szükség, a vizsgálatot viszont, amely a megfelelő adatgyűjtésre módot adna, két okból nem lehet elvégezni. Az egyik ok az, hogy nemigen engedik,⁵ a másik, hogy ebben a vonatkozásban nemigen van már mit kutatni sem, hogyha nem kizárólag az öregek, hanem a közösség nyelvhasználatára vagyunk kíváncsiak. A csángó nyelvváltozatok korpuszára vonatkozó vizsgálatról tehát — az adatok hiányossága, illetve az adatgyűjtés lehetetlensége miatt — egyelőre le kell mondanunk.⁶

A csángók nyelvcserejének és vallásának kölcsönhatása azonban a tradicionális nézőpont megfordításával is vizsgálható: hogy *milyen hatással van a vallás a csángók*

nyelvcseréjére. Egy ilyen típusú makroszociolingvisztikai vizsgálathoz a legszerencsésebb körülmények között részt vevő megfigyeléssel, a közösséggel együtt élve lenne jó adatot gyűjteni, úgy tűnik azonban, hogy amíg ezekről a leg- vagy egyáltalán szerencsésebb körülményekről le kell mondanunk, addig is kielégítő háttérrel nyújtanak azok a leírások, amelyek — különösen az utóbbi években — nagy számban jelentek meg. Minthogy ebben az esetben arról van szó, hogy a csángó nyelvváltozatoknak a vallással kapcsolatos nyelvhasználati tartományokban elfoglalt helyét, ezeknek a nyelvhasználati tartományoknak a nyelvmegtartásban betöltött szerepét és más nyelvhasználati tartományokhoz való viszonyát kell szem előtt tartanunk, az elemzéshez a nem nyelvészeti szempontok alapján kiadott szövegközlések is megfelelő alapként használhatók.⁷

Ennek ellenére következtetéseim levonásakor e szövegközlések tanulságait csak közvetve fogom fölhasználni: adataimat jórészt két nyelvhasználati felmérés szolgáltatja. Ezek közül az első 1995 februárjában zajlott: kérésemre Csicsó Antal, a Juhász Gyula Tanárképző Főiskola akkor negyedéves csángó hallgatója kérdezte ki szülőfalujában, Klézsén a határon túli magyar kétnyelvűség vizsgálatához készített kérdőív csángó változatát, és vette magnóra a kérdőív kitöltését kísérő beszélgetést.⁸ A másik felmérés azokra a fogalmazásokra alapul, amelyeket a csíkszeredai József Attila Általános Iskola 8. c. (csángó) osztályának tanulói írtak 1996. áprilisában magyartanáruk, Borbáth Erzsébet kérésére.⁹ A két vizsgálat úgy egészíti ki egymást, hogy míg az első egyetlen faluból meríti az adatait, és az adatközlők kiválasztásában a helyi születésű terepmunkás társas kapcsolathálózata jelentette a legfontosabb szempontot,¹⁰ a második vizsgálat adatközlői azonos korúak, viszont tíz különböző csángó faluból származnak.¹¹

Mielőtt az adatok ismertetésére térnék, két, látszólag terminológiai jellegű, de a csángó kérdést, illetve a jelen esetben vizsgált problémát alapjában érintő megjegyzést szeretnék előrebecsátani.

Az egyik a csángók nyelvének elnevezésével kapcsolatos. A csángók által beszélt nyelvjárásokat a magyar szakirodalom hagyományosan — és egyöntetűen — a magyar egy dialektusának tekinti, én azonban a továbbiakban *csángó nyelvváltozatokról* fogok beszélni. A csángók nyelvének megnevezésekor azzal a problémával kerülünk szembe, amellyel a legtöbb nyelvészeti bevezetés, alaptankönyv kezdődik, azaz hogy milyen szempontok alapján határozható el, hogy egy bizonyos nyelvváltozat önálló nyelv-e vagy pedig egy másik nyelv nyelvjárása.¹² A végkövetkeztetés általában az, hogy külső, objektív kritériumokat — mint például a kölcsönös érthetőség, a politikai határok, a különálló standard megléte — hiába keresünk. Ezeket alkalmazva nem számítana egyazon nyelvnek a kínai kantoni és mandarin változata, egy nyelvnek számítana viszont a dán és a norvég; nem számítana önálló nyelvnek számos, standarddal nem rendelkező nyelv, köztük európai nyelvek sem, mint például az Észak-Olaszországban beszélt friuli. A legelfogadottabb álláspontnak az tűnik, amely tiszteletben tartja és elfogadja, ahogy az adott nyelvváltozat beszélői saját nyelvüket nevezik. A csángók nyelvének megnevezésekor én is ezt a szempontot követem, vagyis azt veszem figyelembe, hogy maguk a csángók különböztetik meg anyanyelvüket a „tisza magyartól”. Annak ellenére, hogy ez a megkülönböztetés nem kizárólagos, mert előfordul a *magyar* megnevezés is saját nyelvváltozatuk jelölésére (vö. 24. jegyzet), mégiscsak általánosnak nevezhető: adatközlőimnek nem voltak értelmezési gondjaik, amikor össze kellett hasonlítaniuk, hogy milyen szinten beszélnek csángóul és magyarul, sőt volt, aki a „Milyen idegen nyelvet beszél?” kérdésre azt válaszolta, hogy az orosz mellett tud „tisza magyarosan még egy kicsit”. Válaszaikat az első ábra mutatja.¹³

Más érvek is szólnak a *csángó nyelv* elnevezés mellett. Mert kétségtelen ugyan, hogy a csángó nyelvváltozatok magyar *eredetűek*, és hogy a magyar nyelvváltozatok beszélőivel — bár igen változó mértékben, előfordul, hogy alig — kölcsönösen megértik egymást, az is kétségtelen, hogy a csángó nyelvváltozatok közül a legkésőbb Moldvába

	Cs	R	Cs	Cs	CsM	Cs	Cs	Cs
7								
6		R						R
5			R			R		
4				MR		M		R
3							M	
2								M
1		M						
	2(1968)	7(1951)	6(1948)	8(1944)	4(1940)	3(1932)	1(1929)	

Adatközlők

1. ábra

Jelmagyarázat

Cs csángó M magyar R román

A kérdés: Milyen szinten beszél (mennyire jól beszél) a következő nyelveket: csángó, magyar, román?

kerültek is igen jelentős *nyelvi eltéréseket* mutatnak a magyar nyelvváltozatokhoz képest. Ennél a nyelvi szempontnál még fontosabbnak tűnik, hogy a csángó nyelvváltozatokat soha nem fedte le a magyar standard, mert annak kialakulása idejére a csángók már kívül estek hatókörén: valamint, hogy a modern magyar nemzet és nemzettudat kialakulásakor a csángóság már nem volt része a korabeli magyarságnak, tehát hiba számonkérni rajtuk a magyar nemzeti érzést — és ennek részeként az anyanyelv „ápolását”.

A másik megjegyzés arra a fogalomra vonatkozik, amit a továbbiakban a *nyelvhasználati kör* megnevezéssel fogok jelölni. A nyelvhasználati kör azoknak a kommunikációs sémáknak (*nyelvhasználati tartományoknak*) az összességét jelenti, amelyek azonos fogalomkörbe csoportosíthatók. A nyelvhasználati tartomány (angol *domain*) pedig a kódválasztást meghatározó tényezők közül azoknak az összessége, amelyek egymáshoz szorosan asszociálódva olyan *tipikusnak* nevezhető beszédhelyzeteket teremtenek, amelyekben egy adott beszélőközösségre nézve azonos szokások/elvárások irányítják a kódválasztást. Ilyen tényező a *színtér* (angol *setting*),¹⁴ az a fizikai környezet, amelyben az interakció zajlik, a *téma*, a *résztevők*, a résztvevők közötti fennálló *szerep- és státuszviszonyok*, ilyen lehet az *alkalom és az időpont*. Az elvárásoktól való eltérés származhat abból, hogy valamelyik tényező megváltozik (pl. csatlakozik valaki a társalgáshoz), ebben az esetben *helyzetfüggő eltérésről* beszélhetünk, de jelezheti a beszélő viszonyulását az adott nyelvhasználati tartomány valamelyik tényezőjéhez vagy ahhoz az értékhez, amit az adott tartomány mint egész szimbolizál (*metaforikus eltérés*). Fontos hangsúlyozni, hogy a nyelvhasználati tartomány *önmagában ritkán szerepel* a kódválasztást meghatározó elemként, hiszen az általában

a beszélő szocio-ökonomiai státusa (életkora, neme, társadalmi és gazdasági helyzete, esetleg etnikuma, vallása) és attitűdjei is nagymértékben befolyásolják.¹⁵ A csángók vallási nyelvhasználati köréhez tartozik például a templomi szertartások, a körmenetek, a közösségi ima, a vallási tartalmú közösségi alkalmak (pl. búcsú, halottvirasztás, tor), az egyéni, kötött rítusú imádkozás, a rögtönzött fohász, a pappal való beszélgetés, a hitoktatás, a *Biblia* és más vallásos szövegek olvasása. A nyelvhasználati körök nem abszolútak: minthogy ezek egy adott beszélőközösség — széles értelemben vett — kultúrájának a nyelvi leképeződései, a nyelvhasználati tartományokhoz hasonlóan beszélőközösségenként változik, hogy milyen nyelvhasználati körök jellemzik az adott közösséget. A nyelvhasználati körök között nagyon gyakoriak az átfedések, hiszen egy-egy nyelvhasználati tartomány több nyelvhasználati körhöz is tartozhat egyszerre. (Pl. a búcsú a csángóknál a „vallás” és a „közösség” nyelvhasználati körnek egyaránt része.)

Abban a kérdésben, hogy milyen összefüggés tapintható ki a csángók vallása és nyelvcsereje között, a szakirodalom megosztott: vannak, akik úgy gondolják, hogy a csángók katolikus vallása volt az a tényező, amely a csángókat megtartotta magyarnak (pl. Benda, 1993:44).¹⁶ Ezzel szemben vannak, akik a csángók elrománosításában a leghathatósabb eszköznek éppen a római egyházpolitikát tekintik (pl. Mikecs, 1941/1989: 191; Tánzos, 1995d:67), amely természetesen éppen a csángók mély vallásosságán keresztül képes hatni. Mindkét nézet mögött ott húzódik az az előfeltevés, hogy a csángók nyelvcsereje és vallása között egyáltalán van valamilyen összefüggés. Éppen ezért úgy gondolom, előbb ezt a kérdést kellene megvizsgálni tehát, hogy a csángók esetében vallás és anyanyelv van-e bármilyen hatással is egymásra.

A nyelvcsere kutatásának általános tapasztalatai szerint a nyelvcsereben, illetve a nyelvmegőrzésben jelentős szerepe lehet a vallásnak. Ha a kisebbséget elkülöníti a többségi nyelvet beszélő közösségtől, azaz identifikációs szerepe van, akkor a nyelv megtartását támogatja; ha viszont a vallás része a többségi kultúrának, akkor a nyelvcsereét segíti elő (Dressler, 1988:1556). A csángók esetében ez azt jelenti, hogy mivel azonosságtudatuk alapvető eleme a környezetétől eltérő vallásuk, az ehhez kapcsolódó nyelv fontos szerepet tölthet be a nyelvcsere/nyelvmegtartás irányának eldöntésében.

Közismert tény, hogy a csángók évszázadok óta nem gyakorolhatják anyanyelvükön vallásukat. Kezdetben, a reformációt követő paphiány következtében szükségéből, majd Róma uniós egyházpolitikájának, illetve a román állam megalakulása után a román asszimilációs törekvéseknek megfelelően nem kaptak, illetve nem kaphattak és nem kaphatnak olyan papokat, akik képesek és hajlandók lettek volna vagy lennének a csángók anyanyelvén szolgálni.¹⁷ A jászvásári és bukaresti papneveldekből kikerülő, csángó származású papok „janicsársága” szintén közhelyszerűen ismételt megállapítás a csángókkal foglalkozó szakirodalomban, az 1992-es népszámlálásban betöltött szerepüket ugyanolyan jól ismerjük, mint azt, hogy a csángók és a magyarok mindenképp kapcsolatfelvételt erősen ellenzik, legyen az akár a csángó gyerekek erdélyi vagy magyarországi tanulása, akár utazás a pápa magyarországi látogatására (vö. pl. Csoma és Bogdánfalvy, 1993).

Másrészt közismert tény az is, hogy Moldvában a *csángó* és a *katolikus* bizonyos esetekben egymás szinonimájaként szerepelhet, és jól tudjuk azt is, hogy ez nem újkeletű, hanem évszázados hagyománnyal rendelkező jelenség (vö. pl. Lükő, 1936:13). Ebből kiindulva szinte magától kínálkozna az a föltételezés, hogy a csángó lét nemcsak a valláshoz, hanem az anyanyelvhez is szorosan kötődik: de már a 17. századból is van adatunk arra, hogy Moldvában a 'magyar' megnevezés független a nyelvtudástól, illetve a származástól: a lengyel vagy olasz katolikus papokat is „magyarként” fogadta el környezetük (Benda, 1989:1,40). A szinonimák egymáshoz kapcsolását tehát egyetlen jelentésmegkülönböztető jegy, a 'katolikus vallású' tette lehetővé, és teszi lehetővé ma is — *csángónak* nevezik azokat is, akiknek anyanyelve román, de akik katolikus vallásúak.¹⁸

Kevésbé közsímert tény, hogy az Erdélybe települt csángók sokszor akkor is román nyelvű katolikus misét követelnek maguknak, ha egyébként még tudnak csángóul (Tánczos, 1995c:64 és 1995d:66), és hogy nincs már olyan moldvai katolikus falu, ahol a hagyományos csángó és magyar nyelvű¹⁹ imádságokat és egyházi énekeket ne helyettesítették volna románul (Tánczos, 1995d:67). Ez azt sugallja, hogy a csángók nyelvcsereje előrehaladottabb állapotban van a vallás nyelvhasználati körében, mint más nyelvhasználati körökben.

Ezt a hipotézist támasztják alá a klézsei interjúk adatai is. A kérdőívben szereplő kérdések közül négy a vallás nyelvhasználati köréhez tartozott. Az adatközlőktől, akik az általuk legjobban ismert nyelvként a csángót jelölték meg (vö. 1. ábra), azt kérdeztük, hogy milyen nyelven imádkoznak (56. kérdés); hogy milyen nyelven olvasnak imádságos könyveket, Bibliát, egyéb vallással kapcsolatos írásokat (50. kérdés), hogy milyen nyelven beszélnek a falujuk (54. kérdés), illetve a legközelebbi város templomában (55. kérdés). A válaszokat az 1. táblázat tartalmazza (az adatközlők életkoruk szerinti sorrendben szerepelnek):

	17. Nemzetiség	54. Falu templ.	55. Város templ.	56. Imádkozik	50. Olvas
Adatközlő					
2 (1968)	R	CsR	CsR	R	R
7 (1951)	MO	R	R	R	R
6 (1948)	CsK	Cs	Cs	R	-
8 (1944)	CsK	Cs	Cs	R	R
4 (1940)	K	-	-	R	R
5 (1937)	Cs	Cs	Cs	R	R
3 (1932)	CsK	Cs	Cs	CsR	R
1 (1929)	CsK	R	R	CsR	R

1. táblázat

Jelmagyarázat

R román Cs csángó M magyar O Oláh²⁰ K katolikus

A kérdések:

17. Milyen nemzetiségűnek érzi magát?

50. Milyen nyelven olvas imádságos könyvet, Bibliát, vallásos folyóiratokat?

54. Milyen nyelvet használ a falujában a templomban?

55. Milyen nyelvet használ a közeli városban a templomban?

56. Milyen nyelven imádkozik?

Nem szolgál meglepetéssel a táblázat jobb oldali oszlopa, azaz, hogy milyen nyelven olvasnak vallással kapcsolatos írásokat: a 40-es évek második felének nagyon rövid időszakától eltekintve soha nem volt Moldvában magyar nyelvű iskoláztatás, így soha nem alakulhatott ki magyar nyelvű írásbeliség sem; az ebben a században még föllelhető Cantionalékat jórészt megsemmisítették, másrészt ezeket is jobbra csak egy-egy öreg deák (parasztkántor, a közösség vallási vezetője) tudta olvasni, ha megmaradtak is.²¹

Az 56. kérdésre, azaz, hogy milyen nyelven imádkozik, csak a két legidősebb adatközlő válaszolta azt, hogy csángóul is és románul is, ez azt jelenti, hogy a középnemzedék nemcsak az írásbeliség, hanem a szóbeliség területén is románra váltott a vallás nyelvhasználati körében. Az ő számukra az jelenthet megértési nehézséget, ha magyarul hallják a misét.²²

A táblázatban azért tüntettem föl a 17. kérdésre adott válaszokat, azaz hogy az adatközlő milyen nemzetiségűnek tartja magát, mert ez az oszlop a két jobb oldali oszloppal összevetve egyértelműen mutatja, hogy az önelnevezés és a valláshoz kötődés független a vallás nyelvétől: az adatközlők közül négyen vallották magukat csángónak és katolikusnak, egy csángónak, egy pedig katolikusnak. Úgy tűnik, hogy megjelenik viszont a nyelvhez kötődés a két legfiatalabb adatközlőnél: a 7. sz. adatközlő „magyarnak és oláhnak vallja magát, ebben az értelemben egyértelmű, hogy az oláh nála nem az egyébként megszokott 'ortodox' jelentésben szerepel, hiszen tudjuk róla (az őt jól ismerő terepmunkástól), hogy katolikus vallású; hasonlóképpen nyelvhez tartozást jelölhet nála a „magyar” is. A 2. sz. adatközlő románnek vallja magát, ez, mivel csángóul még elég jól tud, egyértelműen állampolgárságot és nyelv választási preferenciát jelöl.

Eddigi ismereteinkkel ellenkezőnek tűnik, hogy az adatközlők közül ötven azt válaszolták: falujuk templomában csángóul vagy csángóul is beszélnek; még meglepőbb, hogy — saját bevallásuk szerint — ketten a közeli város (Bákó) templomában is csángóul beszélnek. A kérdőív kitöltését kísérő beszélgetésekből azonban kiderül, hogy az adatközlők minden esetben azt a kiegészítést tették: a templom *mellett*, illetve templomba *menet* milyen nyelven beszélnek; Bákóra gondolva pedig további kiegészítésként hozzáfűzték, hogy ha falubeliekkel mennek, akkor beszélnek csángóul. A templom így ebben az esetben nem a vallás nyelvhasználati körök, hanem a „faluközösség” nyelvhasználati körök a része.

Az 1. táblázat adataiból tehát egyelőre annyit állapíthatunk meg, hogy a vallás nyelvhasználati körének írásbeli és szóbeli területeiről is kiszorult az anyanyelv használata. A 2. táblázat mutatja, hogy a vallás köréhez tartozó „ima” tartománya nyelvhasználat szempontjából hogyan viszonyul más intim nyelvhasználati tartományokhoz.²³

Adatközlő	állatok	veszek.	gondolk.	udvarlás	számolás	káromk.	ima
7 (1951)	CsR	CsR	R	-	R	R	R
2 (1968)	CsR	CsR	CsR	R	R	R	R
4 (1940)	-	-	CsR	-	R	-	R
3 (1932)	Cs	CsR	CsR	-	CsR	CsR	CsR
5 (1937)	CS	Cs	Cs	Cs	Cs	R	R
6 (1948)	Cs	-	Cs	Cs	Cs	Cs	R
8 (1944)	Cs	Cs	Cs	Cs	-	-	R
1 (1929)	Cs	Cs	Cs	Cs	Cs	Cs	CsR

2. táblázat

*Jelmagyarázat*R = román Cs = csángó²⁴

A kérdés:

Milyen nyelven beszél az állatokkal, a kedvesével; milyen nyelven veszekszik, gondolkodik, káromkodik, számol, imádkozik?

A 2. sz. táblázat valójában olyan implikációs skála,²⁵ amely eligazít az egyes intim nyelvhasználati tartományok anyanyelvhez kötődésének mértékében. Ahogy a táblázat mutatja, az életkor ebből a szempontból csak másodlagos jelentőségű, tendenciaként érvényesülő tényező, az intim tartományokban inkább nemhez kötődik az anyanyelv megtartása.

A táblázat egyértelműen azt mutatja, hogy a nyelvcsera az intim nyelvhasználati tartományok közül *kizárólag* a vallás tartományában van igen előrehaladott állapotban: csak a két legidősebb adatközlő imádkozik a román mellett még anyanyelvén is.

Különösen figyelemreméltó ez, ha figyelembe vesszük más nyelvcsere-folyamatok lefolyását is. Teljesen összhangban van például a nyelvcsere szokásos menetével az, hogy a nyelvcseret leginkább mutató következő oszlop a káromkodás. Ez még a nyelvcseret megelőző kétnyelvű fázisokban is gyakran idéz elő kódváltást, mert a kétnyelvűek az alacsonyabb presztízsű nyelvet gyakran használják olyan „alantas” funkciók betöltésére, mint a káromkodás vagy a durvább viccek mesélése (id. Gal. 1991:148).²⁶ Ugyanakkor teljesen eltér a megszokottól a vallás mint a nyelvcseret elsőként mutató nyelvhasználati kör: például a felsőőri magyarok nyelvcsereje során a vallás nyelveként még akkor is tartotta magát a közösség egykori anyanyelve, ha az adott beszélő már minden más tartományban a németet (is) használta (Gal, 1979:121–122).

Mind ez azonban még mindig kevés ahhoz, hogy egyértelmű legyen: a csángók nyelvcsereje és vallása hatással van egymásra. Ahhoz azonban már elég, hogy a két főtebb ismertett nézet közül az elsőt egyértelműen elvethessük: abban az esetben, ha a csángók vallása és nyelvcsereje között találunk majd valamilyen kapcsolatot, akkor biztos, hogy vallásuk nem fékezi, hanem fölgyorsítja nyelvcserejüket. Csábító lenne innen úgy visszatérni az első kérdéshez, hogy ezek szerint mégsem lehet összefüggésben egymással a csángók vallása és nyelvcsereje, hiszen évszázadok óta nem gyakorolhatják anyanyelvükön vallásukat, viszont elég jelentős részüket mégis megtartotta csángó nyelvét. Egy ilyenfajta egyszerűsítés után azonban nehezen tudnánk megmagyarázni a 3. táblázat adatait: a csikszeredai József Attila Általános Iskola csángó osztályának magyartanára egy rövid esti imát írt föl a táblára,²⁷ majd arra kérte a gyerekeket, írják le, hogy ismerik-e az imát (vagy annak valamelyik változatát), hogy otthon (közösen) milyen nyelven szoktak imádkozni, hogy ők milyen nyelven tanultak imádkozni, illetve hogy milyen nyelven imádkoznak a templomban.

Adatközlő	Lakhely	1) Hallotta	2) Otthon	3) Tanulás	4) Templom
KI	Frumósza	I	Cs	Cs	R
JL	Nagypatak	-	Cs	CsR	R
MR	Lujzikalagor	I	Cs	CsR	R
BaMa	Frumósza	I	CsR	CsR	R
BM	Pusztina	I	CsR	R	R
BMá	Pusztina	I	CsR*	R	R
DD	Klézse	I	CsR**	R	R
BG	Magyarfalu	I	R	R	R
BP	Külsőrekecsin	I	R	R	R
FA	Szászkút	I	R	R	R
HK	Diószén	I	R	R	R
DM	Diószén	N	R	R	R
CsO	Diószén	N	R	R	R
AL	Frumósza	N	R	R	R
SC	Komán	N	R	R	R
GM	Komán	N	R	R	R

3. táblázat

Jelmagyarázat

I = igen N = nem Cs = csángóul R = románul

Kérdések:

1. Ismeri-e a táblára fölirt esti imát?
2. Otthon milyen nyelven zajlik a közös imádkozás?
3. Otthon milyen nyelven tanult imádkozni?
4. A templomban milyen nyelven imádkozik?

Az utolsó kérdésre a gyerekek egyöntetűen azt válaszolták, hogy románul, ugyanakkor vannak közöttük néhányan, akik még csángóul is tanultak imádkozni, még többen olyanok, akiknél otthon még csángóul (is) zajlik a közös imádkozás. Vagyis: csak a vallás nyelvhasználati körének hivatalos, egyházi szervezethez kapcsolódó tartományokban zajlott le teljes nyelvcsere Moldvában; vannak olyan csángó közösségek, amelyekben a vallás más, a kisebb közösséghez kapcsolódó tartományokban még a csángót (is) használják.

Ugyanakkor a 3. táblázat elég dinamikus elmozdulást is mutat ebben a tekintetben: a gyerekeknek mintegy kétharmada ismeri a kért imát, de a családoknak még a felében sem imádkoznak már csángóul otthon. A csillaggal megjelölt adatközlő például azt is beleírta válaszába, hogy náluk már csak a nagyszülők és a szülők imádkoznak csángóul, a gyerekek nem, a két csillaggal megjelölt adatközlő családjában pedig már a szülők is inkább románul imádkoznak. A gyerekeknek csak egynegyede tanult otthon csángóul is imádkozni. A fogalmazásokból kiderül, hogy akik ismerik a kért imát, azok nagyszüleiktől vagy nagyszüleikkel egy korosztályba tartozó rokonoktól, szomszédoktól, ismerősöktől hallották. A román nyelv tehát várhatóan hamarosan ezekben a kisközösségi tartományokban is fölváltja a csángót.

Vajon lesz-e ez valamilyen hatással a többi nyelvhasználati tartományra? A 2. táblázat szerint az, hogy valaki románul imádkozik, még nem zárja ki, hogy csángóul számoljon, gondolkodjon, becézze a kedvesét vagy csángóul szóljon a háziállatokhoz: az intimitás nyelve a vallás nyelvétől függetlenül még lehet többé vagy kevésbé a csángó. Mondhatnánk, hogy a csángók évszázadok alatt hozzászoktak ahhoz, hogy vallásuk hivatalos nyelve és anyanyelvük különbözik. Ez a nem kétnyelvűeknek jelenthet persze gondot a megértésben, de nem szükségszerűen vezet nyelvcserehez. A 3. táblázat adatait azonban másképpen kell értékelnünk: a vallás nyelvhasználati körének itt vizsgált tartományai egyben az otthoni, családi nyelvhasználati kör részei is, és a nyelvcsere szempontjából ez fontosabbnak tűnik.

A lakhely különböző nyelvhasználati szinterein történő nyelvválasztást, illetve az adatközlők társas kapcsolathálózatának legközelebbi tagjaihoz kapcsolódó nyelvválasztást mutatja a 4., illetve az 5. táblázat.

Adatközlő	bolt	templom	kocsma	munka	idegen	posta	orvos
7 (1951)	CsR	R	-	R	CsR	R	R
2 (1968)	CsR	CsR	CsR	CsR	CsR	R	R
3 (1932)	CsR	Cs	CsR	R	CsR	R	R
6 (1948)	CsR	Cs	Cs	Cs	R	R	R
5 (1937)	Cs	Cs	Cs	CsR	R	R	R
4 (1940)	Cs	-	-	-	CsR	R	R
8 (1944)	Cs	Cs	-	Cs	R	-	R
1 (1929)	Cs	R	-	Cs	R	R	R

4. táblázat

Jelmagyarázat

R = román Cs = csángó

A kérdés:

Milyen nyelvet használ a falujában a boltban, a templomban, a munkahelyén, a kocsmában, ha idegent szólít meg, a postán, orvosnál?

A 4. táblázat azt mutatja, hogy azokon a szintereken, amelyek nem tartoznak a faluközösség hagyományos szintereihez, azaz a postán és az orvosnál, csak románul beszélnek. A falu hagyományos szinterein, a boltban, templomba menet, a kocsmában még azok is beszélnek csángóul, akik egyébként a románt is gyakran használják,²⁸ a munkahely a csángók egy részének, főként az idősebbeknek és a nőknek még mindig a faluközösséggel társul: a mezőgazdasági munka egyértelműen a faluhoz kötődik, sőt szokás szerint akkor is falubeliekkel dolgoztak együtt, ha falujuktól távolabbra utaztak bémunkát végezni.

Adatközlő	nagyszülő	szomszéd	házast.	szülő	barát	gyerek
7 (1951)	Cs	Cs	CsR	CsR	R	R
2 (1968)	-	CsR	-	CsR	CsR	-
6 (1948)	Cs	Cs	Cs	CsR	CsR	CsR
5 (1937)	Cs	Cs	Cs	Cs	CsR	CsR
4 (1940)	Cs	-	-	Cs	-	CsR
3 (1932)	Cs	Cs	Cs	Cs	CsR	Cs
1 (1929)	-	Cs	Cs	Cs	Cs	CsR
8 (1944)	Cs	Cs	Cs	Cs	Cs	Cs

5. táblázat

Jelmagyarázat

R = román Cs = csángó

A kérdés:

Milyen nyelven beszél(t) a nagyszüleivel, a szomszédaival, a házastársával, a szüleinek, a barátaival, a gyermekeivel?

Az 5. táblázat adatai azért érdekesek, mert nemcsak a nyelvcsere folyamatát mutatják, ha az egyes generációkkal használt nyelv — nagyszülők, szülők, saját korosztály, gyerekek — oszlopait összevetjük, hanem egy érdekességet is: azok, akik az egy generációval idősebbekkel (szüleikkel) románul is beszélnek, szomszédaikkal vagy házastársukkal a csángót használják. Ez amellest szól, hogy a csángó elsősorban a közösségi szolidaritás nyelve.²⁹

A táblázatok adatait összevetve több következtetést is levonhatunk.

1. Nyilvánvaló egyrészt az, hogy nyelvcsere zajlik: egyre több intim nyelvhasználati tartományban jelenik meg a román (2. táblázat); azokban a családokban sem föltétlenül tanulnak meg csángóul imádkozni a gyerekek, amelyekben a közös imádkozás még csángóul is folyik (3. táblázat); a faluközösséghez szorosan társított nyelvhasználati szintereken is megjelent a román használata (4. táblázat); a nagyszüleivel még minden megkérdezett adatközlő csángóul beszélt, a gyerekeivel már csaknem mindegyik beszél románul is (5. táblázat).

2. Egyértelmű az is, hogy az elsődleges nyelvmegejtő erő a közösségi szolidaritás: minél szorosabban kötődik egy-egy nyelvhasználati szintér a faluhoz, annál inkább társul hozzá a csángó használata (4. táblázat), illetve a közösség más tagjaival azok is csángóul beszélnek, akik gyerekeikkel esetleg már nem vagy nem mindig (5. táblázat).

3. Az életkor befolyásoló, de nem elsődleges és semmiképpen nem egyetlen tényezője a csángók nyelvcserejének: ha az adatokat implikációs skálákba rendezzük, az életkor csak tendenciaként vehető figyelembe.

Mi következik mindebből a csángók vallásának és nyelvcserejének kapcsolatára nézve? A fenti adatok ismeretében azt mondhatjuk, hogy akkor van összefüggés a kettő között, ha a vallás nyelvének megváltozása a közösségi szolidaritást is érinti. Másképpen

fogalmazva: a vallás hivatalos tartományaiban használt nyelvnek láthatóan kicsi a hatása a nyelvcsere kimenetelére, mert nem tartozik a nyelvmegtartást befolyásoló elsődleges tényező, a közösség nyelvhasználati körébe, csak legfeljebb olyan szinten, mint az orvos, a postás vagy a rendőr (hogy milyen nyelven beszélnek a rendőrrel, azt itt nem kérdeztük, de az erre vonatkozó tapasztalatok jól ismertek).

Ez ellentmondani látszik a csángók vallásosságáról kialakult képnek. Az ellentmondás azonban megszűnik, ha figyelembe vesszük, hogy a csángók vallásossága többretegű. Tánczos (1995c) a csángók egyéni imarepertoárját három rétegre osztja: a hivatalos egyházi étellel társított liturgikus imák rétegére, a paraliturgikus cselekvésekhez társuló archaikus népi imák rétegére (ide tartoznak a szentekhez intézett imákkal együtt a mágikus, defenzív célzatú imák is), illetve az improvizatív, magánjellegű fohások, kérések rétegére. Ennek megfelelően azt mondhatjuk, hogy a csángók vallási nyelvhasználati köre is három részre osztható: ezek közül az első a hivatalos funkciókkal és ennek megfelelően formális stílusváltozatokkal társul, így érthető, ha az alapnyelv³⁰ használatát legfeljebb közvetve befolyásolja. A második réteg a közösséghez kapcsolódik, a harmadik pedig a családi nyelvhasználathoz: mindkettő informális stílusváltozatokkal társul, így az itt történt változások várhatóan erőteljesen befolyásolják az alapnyelv használatát.

Azt kell megvizsgálnunk tehát, hogy ebben a két rétegben történtek-e változások. Tánczos (1995a, 1995b, 1995c) adatai egyértelműen azt igazolják, hogy igen: a második réteghez tartozó csángó nyelvű népi imádságokra már csak a legidősebbek emlékeznek Tánczos szerint ennek az egyik oka az, hogy a századforduló körül a nem hivatalos közösségi vallásosság (a második réteg) nyelvét is erőszakkal a románra változtatták, amikor megszüntették a népi vallásos életben nagy szerepet játszó deákok (parasztkántorok) csángó nyelvű szolgálatát (1995c)³¹. Logikusnak tűnne, hogy a harmadik réteg, a személyes imák, fohások rétege az első kettő románválasának természetes következménye: ha sem a hivatalos, sem a közösségi életben nem használatos a csángó a vallás nyelveként, akkor a csángó gyerekek többségének nincs is lehetősége arra, hogy csángóul is megtanuljon imádkozni. A 3. táblázat adatai azonban arra figyelmeztetnek, hogy óvatosan kell bánnunk az ilyen „logikus” következtetések levonásával: a gyerekek közül azok sem mind tanulnak meg csángóul imádkozni, akiknek az otthoni, közös imák során erre módjuk nyílna. A csángó anyanyelv használatát tehát minden valószínűség szerint más tényezők is egyre inkább háttérbe szorítják.

Ugyanerre hívja föl a figyelmet Tánczos (1995c:59–62), aki szerint a csángó archaikus népi imák megritkulásában nemcsak a „második réteg” erőszakos elrománosítása játszik szerepet, hanem az imákat körülvevő mentális környezet változása is. Ez általt befolyásolja az imák nyelvét, hogy a megváltozott életkörülmények következtében a nyelv szerepe felértékelődik, és ezzel együtt a csángó egyértelműen hátrányban kerül a politika és a társadalmi intézmények (egyház, iskola) által nagyon erősen támogatott románnal szemben; a csak román nyelvű írásbeliség elterjedése és az életmódváltás egyéb következményei (a műveltségstruktúra megváltozása, a társadalmi mobilitás megnövekedése) tovább erősítik ezt a folyamatot. Vagyis: a régi csángó imádságok attól függetlenül is ritkulnának, hogy az elrománosító moldvai egyházpolitika működik-e vagy sem.

Az itt ismertetett adatok mellett szólnak, hogy kiterjeszthetjük ezt az állítást a valláson kívül a többi nyelvhasználati tartományra is: a csángók nyelvcsereje az asszimilációs politikától függetlenül is lejátszódna, mégpedig a hagyományos életmód és az ehhez kapcsolódó kultúra eltűnésével párhuzamosan. Fölmerülhet a kérdés, hogy ha a csángó falvakban a közösség valóban olyan fontos tényező, mint amilyennek feltételezzük, miért nem hat a hagyományos kultúra és az ezt szimbolizáló nyelvváltozat megőrzése irányában a közösségi szolidaritás, ahogy az más esetekben gyakran

előfordul.³² Valószínűleg azért, mert ez nem tudatosan vállalt, hanem egyfajta természetes, „eleve adott” szolidaritás, amely a hagyományos „létmódnak” eredetileg nem szimbóluma, hanem maga is része volt, ugyanolyan elválaszthatatlanul, mint a közösséget fenntartó hagyomány, kultúra, életmód és az ezeket meghatározó elvként irányító vallásosság. Ennek a gyakran középkorinak nevezett létmódnak megfelelően a csángók identitásának meghatározó elemei szintén középkoriasak: ennek maradványa, hogy önmeghatározásukban a lakóhelyhez kötődés és a vallás a meghatározó, a nyelv irreleváns.³³ A csángók középkorias létmódjának fennmaradását egyrészt a csángók elszigeteltsége, másrészt e létmód természete biztosította: az, hogy nem egymással változó viszonyban álló komponensek egysége, hanem tagolatlan, megbontatlan egész. Ez viszont azzal is jár, hogy az elszigeteltség megszűnésével (aminek része volt a moldvai faluközösségek autonómiájának fől számolása is) a hagyományos létmód megváltozni nem, csak kicserélődni képes.³⁴ Elemei ideig-óráig megmaradnak ugyan, de egymástól elszakítva, ugyanakkor maguk is a hagyományos létmód szimbólumaivá válva: nem mentes ettől a viselettől, a régi kultúrát immár csak idéző szokásokkal, értékekrenddel együtt a nyelv sem. Az új, megváltozott körülmények között viszont értelemszerűen azok a szimbólumok győzedelmeskednek, amelyek éppen az új körülményekhez asszociálódnak. Ennek értelmében a jelenleg fennálló presztizsviszonyok alapján törvényszerű (mert a csángók szempontjából jóval előnyösebb) az asszimiláció.³⁵

Ezzel együtt: ahogy az archaikus imák eltűnésében Táncoz (1995c:62) szerint jelentős szerepe volt a moldvai egyházpolitikának, ezt a megállapítást is kiterjesztve a többi nyelvhasználati körre, azt mondhatjuk, hogy a csángók nyelvcserejében is szerepe volt és van a politikának és az ezzel tökéletes összhangban működő katolikus egyházpolitikának. Ez alkalommal csak erre az utóbbira térek ki röviden.

A hagyományos közösségekben, mivel itt a közösséghez tartozás maga volt a meghatározó tényező, akkor lehetett szerepe a csángók nyelvcserejében az egyháznak, ha intézkedései folytán a vallásosság közösségi („második”) rétegében jelent meg a román nyelv a csángó helyett. Mivel a közösség szolidaritása szempontjából a vallás, nem a nyelv volt a fő szerep, amikor a közösségi vallásosságban a román megjelent, ugyanúgy a közösség szolidaritásának kifejező eszközévé válhatott, mint a csángó. Ezzel magyarázható egyrészt az, hogy miért csak a csángó falvak egy részében játszódtott le nyelvcsere a 20. századot megelőzően, másrészt az, hogy miért gyorsult föl a még csángóul beszélő falvakban a nyelvcsere a 20. század 30-as éveit (a parasztkántorok csángó nyelvű szolgálatának kiiktatását) követően.

A 20. század második felében lejátszódo csángó—román nyelvcsere erőteljes fölgyorsulása azonban valószínűleg egy másik jelenségnek a szükségszerű következménye, a hagyományos létmód megszűnéséé. Az egyháznak éppen a vallásosságon keresztül érvényesülő presztizse ebben a folyamatban meglehetősen hatékonyan támogatja a románt és alakít ki negatív attitűdöt a csángóval szemben.³⁶

Összefoglalva: úgy tűnik, hogy a csángók nyelvcserejében a vallásnak régebben is volt és ma is van szerepe, de az egykori és a mai szerep nem azonos. A hagyományos, középkorias létmód fennállásának idején, legalábbis amennyire erre vissza lehet következtetni, a közösségi vallásosság szintjén bekövetkezett nyelvcsere *okozója* volt annak, hogy a nyelvcsere más nyelvhasználati tartományra is átterjedhetett. A ma megfigyelhető nyelvcsere mutatja még ezeket a jegyeket, de párhuzamosan megjelent a nyelvcsere egy másik típusa, amelyben viszont a vallásosság csak *támogatója* és nem *okozója* a nyelvcsereének. Erre a típusra az jellemző, hogy az elszigeteltség oldódása, az urbanizáció terjedése, az értékekrend teljes átstrukturálódása nyomán megváltozott körülmények között a nyelvcsere sokkal több, csaknem kivétel nélkül azonos irányba ható presztizstényező irányítja. Éppen ezért, bár az egyház hivatalos nyelve és politikája kétségtelenül az egyik legtekintélyesebb húzóereje a csángók nyelvcserejének, nem látszik

valószínűnek, hogy az egyházi szolgálat csángó — még kevésbé magyar — nyelvűsége megállíthatná ezt a folyamatot. Nagyobbnak tűnik annak a veszélye, hogy ez éppolyan drámai következményekkel járja, mint a csángó gyerekek székelyföldi iskoláztatása.³⁷ Ezt is számba kellene venniük azoknak, akik jószándékból vagy pusztán politikai érdekből a „csángómentés” eme újabb lépését sürgetik.

HIVATKOZÁSOK

- Antal László—Csongor Barnabás—Fodor István: A világ nyelvei. Gondolat. Bp., 1970.; — Benda Kálmán: Moldvai csángó—magyar okmánytár I—II: Bp., 1989.; Uő.: A moldvai csángómagyarok története. In Halász Péter (szerk.), „Megfog vala apóm sokkor kezemtül...” Tanulmányok Domokos Pál Péter emlékére. Lakatos Demeter Egyesület. Bp., 1993. 39—44.; — Borbély Anna: Az életkor, a nem és az iskolázottság hatása a magyarországi románok román és magyar nyelvválasztására. Hungaralógia 3. Nemzetközi Hungarológiai Központ. Bp., 1993. 73—85.; — Uő.: Attitűd és nyelvválasztás egy magyarországi román nyelvű közösségben. In Kassai Ilona (szerk.), Kétnyelvűség és magyar nyelvhasználat. Az MTA Nyelvtudományi Intézetének Élőnyelvi Osztálya. Bp., 1995. 287—297.; — Csoma Gergely—Bogdánfalvy János: Népszámlálás a moldvai csángó falvakban. In Halász Péter (szerk.), „Megfog vala apóm sokkor kezemtül...” Tanulmányok Domokos Pál Péter emlékére. Lakatos Demeter Egyesület. Bp., 1993. 165—167.; — Dressler, Wolfgang: Spracherhaltung—Sprachverfall—Sprachtod. In Ammon, Ulrich, Norbert Dittmar és Klaus Johann Mattheier (szerk.), Sociolinguistics 2. Berlin—New York: Walter de Gruyter, 1988. 1551—1563.; — Forrai Ibolya szerk.: Csángók a XX. században, Élettörténetek. (Néprajzi Közlemények 23.) Néprajzi Múzeum. Bp., 1994.; — Gal, Susan: Language Shift. New York: Academic Press. 1979.; — Uő.: Kódváltás és öntudat az európai periferián. In Kontra Miklós (szerk.), Tanulmányok a határainkon túli kétnyelvűségről. Magyarságkutató Intézet. Bp., 1991. 123—157.; — Gazda József: Hát én hogyan siratnám. Csángók sodró időben. Szent István Társulat. Bp., 1993.; — Holmes, Janet: An Introduction to Sociolinguistics. London and New York: Longman. 1992.; — Kenesei István (szerk.): A nyelv és a nyelvek. Gondolat. Bp., 1984.; — Kontra Miklós (1996): Magyar nyelvhasználat határainkon túl. In Diószegi László (szerk.), Magyarságkutatás 1995—96. Magyarságkutató Intézet. Bp., 1996. 113—123.; — Lanstyák István—Szabó Mihály Gizella: „Magyar vagyok, és szeretném, ha ez látszódná és hallható lenne!” Irodalmi Szemle 1995. 38/9: 82—90.; — Uő.: Kódváltás és nemzeti azonosságtudat. In Gadányi Károly, Bokor József és Guttman Miklós (szerk.), Nyelvi tudat, identitástudat, nyelvhasználat. Szombathely: a BDTF Szláv Filológiai és Magyar Nyelvészeti Tanszéke. 1996. 163—174.; — Lükő Gábor: A moldvai csángók I. A csángók kapcsolatai az erdélyi magyarsággal. (Néprajzi Füzetek 3.) Második kiadás. Bp., 1936.; — Mikecs László: Csángók. Optimum Kiadó. Bp., 1941/1989.; — Milroy, James: Linguistic Variation and Change. Oxford: Basil Blackwell. 1992.; — Milroy, Lesley: Language and Social Networks, 2nd edn. Oxford: Basil Blackwell. 1987.; — Mioni, Alberto M.: Domain. In Ammon, Ulrich, Norbert Dittmar és Klaus Johann Mattheier (szerk.), Sociolinguistics I. Berlin—New York: Walter de Gruyter, 1987. 170—178.; — Murádin László—Péntek János: A moldvai csángó nyelvjárás atlasza. Bp., 1991.; — Pálffy M. Zoltán: Moldvai fiatalok erdélyi magyar iskolákban. Szövetség 1996/június: 11—13.; — Pávai István: A moldvai magyarok megnevezései. Regio 1995/4: 149—164.; — Preston, Dennis R.: Domain-, role- or network specific use of language. In Ammon, Ulrich, Norbert Dittmar és Klaus Johann Mattheier (szerk.), Sociolinguistics I. Berlin—New York: Walter de Gruyter, 1987. 690—699.; — Romaine, Suzanne: Language in Society. An Introduction to Sociolinguistics. Oxford: Oxford University Press. 1994.; — Róna—Tas András: Culture and christianity of the land-taking Hungarians. Előadás a IV. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson. Róma, 1996. szeptember 9. — Sándor Klára: Apró Ábécé — apró esély: a csángók „nyelvélesztésének” lehetőségei és esélyei. In Csemicskó István és Váradi Tamás (szerk.), Kisebbségi magyar iskolai nyelvhasználat. Tinta Könyvkiadó és Kiadványszerkesztő Bt., Bp., 1996. 51—67.; — Tánzos Vilmos. (1995a). Gyöngyökkel gyökereztél. Gyimesi és moldvai archaikus imádságok. Csikszereada: Pro-Print Könyvkiadó; — Uő.: (1995b). „Deákok” (parasztkántorok) a moldvai magyar falvakban. Erdélyi Múzeum 77/3—4: 82—98.; — Uő.: (1995c). A nyelváltás jelensége a moldvai csángók egyéni imarepertoárjában. Kétnyelvűség 3/2: 51—68.; — Uő.: (1995d). „En román akarok lenni!” Korunk 6/1: 61—69.; — Trudgill, Peter J.:

Sociolinguistics. An Introduction to Language and Society. Revised edition. London: Penguin. 1995.;
— Wardhaugh, Ronald: Szociolingvisztika. Osiris—Századvég. Bp., 1995.

JEGYZETEK

1 A csíksomlyói búcsúnak ezt az erősen torzító beállítását a csángókkal kapcsolatos magyarországi mítoszok részének tekinti Tánzos, 1995d. Személyes elmondása szerint napvárakor a videósoktól, fényképezőktől maguk a csángók már alig férnek föl a Kálvária-domb keleti oldalára. A csángók „díszmagyarrá” válásának, a csángókérdés mitizálásának veszélyeire az említett tanulmány (Tánzos, 1995d) hívja föl a figyelmet.

2 A szegedi Juhász Gyula Tanárképző Főiskola magyar szakos hallgatóit és a JATE-Budapest Média Intézet budapesti tagozatának újságíróhallgatóit teszteltem rendszeresen e tárgyban; ugyanez a két főtípus uralja az erdélyi magyartanárok válaszait is abban a kérdőíves fölmérésben, amit 1995 nyarán végeztem Csíkszeredában. A kérdőív leírását és a tanárok csángókkal kapcsolatos attitűdjeinek elemzését ld. Sándor, 1996.

3 A magyarpárú kétnyelvűségekre vonatkozóan az 1980-as évek végén, illetve a 90-es években kezdtek megjelenni hosszabb-rövidebb tanulmányok, amelyek a kétnyelvűek nyelv választását befolyásoló tényezőket, ezen belül a nyelvi repertoárjukban hozzáférhető nyelv változatokhoz társuló attitűdjeiket is elemzik (pl. Borbély, 1993 és 1995: Lanstyák és Szabó Mihály 1995 és 1996); a határon túli magyar nyelv változatok státuszát vizsgáló fölmérésnek, amely jelenleg zajlik (ld. Kontra, 1996), szintén része a nyelv választást befolyásoló tényezők vizsgálata. Mind ez idáig azonban egyetlen magyarpárú kétnyelvű nyelv változatnak jelent meg teljes körű leírása, a felőrinek (Gal, 1979).

4 A magyar keresztény terminológia több rétegre bontható: a legalapvetőbb vallási fogalmakat jelölő szavak (isten, ördög) ismeretlen eredetűek: a szintén alapvető, nem föltétlenül a kereszténységhez, viszont föltehetően valamiféle egyistenhíthez (valószínűleg a tengrizmushoz, ld. Róna—Tas, 1996) kapcsolódó szavak (pl. bűn, bocsát, bocsán-, egy 'szent' stb.) török eredetűek; a már egyértelműen kereszténységhez tartozó, de elég általános fogalmak (pl. keresztény, karácsony, pap, apáca, barát, a húsvét mint tükörkifejezés stb.) szlávok, a specifikusabb, a templom berendezésére, a liturgiára vonatkozó kifejezések (pl. templom, oltár, mise stb.) latin eredetűek. Ezeknek a nyelvtörténeti rétegeknek egy lehetséges, mentális lexikonbeli „visszabontása” természetesen nem a beszélők nyelvtörténeti iskolázottsága, hanem az egyes rétegek jelentéstani elkülönülése révén lenne elképzelhető.

5 A „nemigen engedik” mögött nem az a Benkő Loránd által naivnak minősített szándék húzódik meg, amit a római előadást követő vitában említett, nevezetesen hogy a román hivatalos hatóságokhoz hiába fordulunk engedélyekért. A „nem engedésnek” — a terepen sokat dolgozók jól tudják — informális útjai is vannak. 1995 nyarán például az egyik csángó faluban végzett terepmunkája során — a pap bejelentésére — „elállítottak” és órákon keresztül a rendőrségen tartottak egy etnográfus kollégát; kérdőíveit, filmjeit csak jóval később kapta vissza. De ennél jóval súlyosabb ellenérv a terepmunka végzése ellen, hogy a kutatóknak mindig számolnia kell azzal: bajba keverheti adatközlőit.

6 Bármilyen, a csángó nyelv változatok korpuszára vonatkozó megalapozott kijelentéshez hiányoznak egyébként a megfelelő adatok: a hangszalagra rögzített, ellenőrizhető, lehetőleg reprezentatív mintából vagy a társas kapcsolathálózatok, figyelembevételével készített interjúkat nem pótolhatja sem a nemrégiben megjelent csángó nyelv atlasz (Murádin és Péntek 1991), sem a nem nyelvészeti szempontok alapján készült, illetve NORM-adatközlőktől származó szövegjegyzések.

7 Pl. Gazda, 1993; Forrai (szerk.), 1994; Domokos 1994; stb. Különösen fontosak ebből a szempontból azok a szövegjegyzések, amelyeket Tánzos (1995a) közöl.

8 A kérdőív általunk fölháználta, egyik legkorábbi változatát annak a munkacsoportnak a munkájához állította össze Csermicskó István, Kontra Miklós és Lanstyák István, amely a határon túli magyarság szociolingvisztikai helyzetét vizsgálja. (A kutatást és így a kérdőív csángó változatának létrejöttét, valamint a felvételek elkészítését a Research Support Scheme of the Higher Education Support Programme támogatta: ösztöndíjszám 582/1995.) A kérdőívet Csicsó Antal segítségével alakítottam át a moldvai sajátosságoknak megfelelően.

9 Borbáth Erzsébetnek ezúton is köszönöm szívességét, hogy e fogalmazásokat rendelkezésemre bocsátotta.

10 A kézsei adatközlők:

- (1) nő, földműves, 66 éves
 (2) férfi, szakmunkás, 28 éves
 (3) férfi, szakmunkás, 63 éves
 (4) nő, földműves, 55 éves
 (5) férfi, földműves, 58 éves
 (6) férfi, szakmunkás, 47 éves
 (7) férfi, szakmunkás, 44 éves
 (8) nő, földműves, 51 éves

11 A falvak a következők (zárójelben az adatközlők nevének rövidítése): Diószén (DM, CsO. HK), Frumósza (BaMa, KI, AL), Klézse (DD), Komán (SC, GM), Külsőrekecsin (BP), Lujzikalagor (MR), Magyarfalú (BG), Nagypatak (JL), Puszta (BM, BMá), Szászút (FA).

12 Ld. például Trudgill, 1995:1—5; Holmes, 1992:140—142; Romaine, 1994:2—16; stb. Magyarul a kérdés leg részletesebb tárgyalását Wardhaugh, 1995:25—40 nyújtja, de természetesen korábban sem volt ismeretlen a probléma a magyar szakirodalomban, ld. pl. Antal, Csongor és Fodor, 1970:16—17; Kenesei (szerk.), 1984:158—159. Az utóbbi — elfogadva a hagyományos magyar nyelvjáráskutatás álláspontját — megjegyzi még, hogy „ilyen gondokkal a magyar nyelvjárások esetében persze nem kell szembenéznünk” (Kenesei szerk., 1984:159; kiemelés tőlem).

13 A 7. számú adatközlő csak a románra vonatkozó választ adott, vélhetően tudatosan vállalt asszimilációs szándéka miatt, ami például nemzetiségének megjelölésében és nyelvválasztási preferenciáiban is megmutatkozik.

14 A magyar nyelvű szakirodalomban a szintér olykor a domain fordításaként szerepel.

15 A nyelvhasználati tartomány fogalma a kétnyelvűséget, ezen belül a nyelvválasztás okait vizsgáló kutatások során alakult ki. A fogalom különböző értelmezési lehetőségeiről ld. Mioni, 1987. Azokat az elméleteket, amelyek szerint a nyelvválasztást elsősorban a tartományok határozzák meg, az utóbbi időben számos bírálat érte (erről ld. Preston, 1987) azzal az érveléssel, hogy a nyelvhasználati tartományal operáló elméletek nem tudják kezelni azokat az eseteket, amikor egymással nem egyező (inkongruens) tényezők jellemeznek egy beszédhelyzetet (pl. ha tudományos kutatók a buszra várva a megállóban a vallásról beszélgetnek, akkor nem dönthető el, hogy a „munka”, a „közlekedés” vagy a „vallás” nyelvhasználati tartományba kell-e sorolni ezt a helyzetet). Ha azonban a tartomány fogalmát csak olyan helyzetekre alkalmazzuk, amelyeket illetően az adott közösségben ténylegesen létezik valamiféle elvárás a kódválasztásra vonatkozóan, tehát létezik ennek megfelelő, tipikus viselkedés is, a tartomány fogalma továbbra is hasznos segédeszközként szolgálhat a kódválasztás vizsgálatokor.

16 Benda (1993:44) végkövetkeztetése azért meglepő, mert a tanulmány megelőző részeiben éppen azt tárgyalja, hogy a reformáció korát követően Moldva magyar ajkú lakossága magára maradt, és hogy ettől az időtől kezdve — bár a csángók többször kérték — nem volt anyanyelvükön papi szolgálat. Fölmerülhet, hogy a „magyarság” megtartásán Benda a szokások, hagyományok megtartását érti, akár a nyelvtől eltekintve is, ahogy Lükő (1936:17) teszi, de írásának egy másik helyéből kiderül, hogy a „magyarság” fogalomkörébe nála a csángók nyelve is beletartozik: „Mi volt az az erő, ami a moldvai csángókat, legalábbis azok egy jó részét ilyen körülmények között [hogy az 1880-as évek második felében a templomokból kitiltották a magyar nyelvet, így az visszaszorult a családi életbe] megtartotta magyarságában? Hogyan tudta közülük 80—90 ezer mai napig megőrizni magyar nyelvét és hagyományos műveltségét a román többségben?” (Benda, 1993:42)

17 A kérdést álszemérem nélkül, a források bőséges idézésével, kimerítően elemzi Mikecs (1994/1989:190—219).

18 Többek között ezért érthető meglepetés azokat, akik 1990-től kezdve erdélyi általános iskolákban, illetve magyarországi felsőoktatási intézményekben akarták biztosítani a csángóság egy részének „anyanyelvi” képzését: a gyerekek, illetve a fiatalok között többen is voltak/vannak olyanok, akik megfeleltek annak a kritériumnak, hogy csángók legyenek, de akiknek anyanyelve román, és akik szülei, nagyszülei anyanyelvét, a csángót sosem tanulták meg, és így a magyarországi magyart ugyanolyan idegen nyelvként voltak kénytelenek megtanulni, mint bárki más, akinek anyanyelve semmilyen nyelvi alátámasztást nem biztosít a magyar megtanulásához.

19 Itt valóban magyar nyelvű régi egyházi szövegekről van szó, pl. Kájoni Cantionaléja viszonylag elterjedt volt Moldvában.

20 Az oláh megjelölést a csángók 'ortodox' jelentésben is használják, de a román nyelvhez való társítása miatt ritkán a román szinonimájaként is használatos. A kérdőívbe Csicsó Antal javaslatára került be.

21 A Cantionale-példányok megsemmisítésére, illetve más, szintén magyar (és csángó) nyelvű vallásos iratok üldözésére vonatkozóan különösen sok adatot tartalmaznak azok az adatközlői elbeszélések, amelyeket Táncoz (1995a) közöl.

22 Ennél is előrehaladottabbnak tekinthető a nyelvcsere, ha a vallásról már akkor sem képes csángóul beszélni, ha a vallási regiszterre magára nincs is szüksége, tehát a kódváltást nem az okozza, hogy a megfelelő szókinccs csak az egyik nyelven áll rendelkezésére, hanem a vallás mint téma idéz elő azonnali kódváltást, annyira szorosan asszociálódik a román nyelvel. Ezt tapasztaltuk 1996 júliusában Szabófalván, amikor a templom előtt kértünk „útbaigazítást” (valójában csak beszélgetni szerettünk volna vele) egy helyi, középkorú asszonytól. A kialakuló beszélgetés mindaddig csángóul és (részünkéről) magyarul zajlott, amíg a falut és annak szokásait kiválóan ismerő vezetőnk azt nem kérdezte, hogy a kömenetkor milyen útvonalon szoktak járni. Alkalmi adatközlőnk, akinek addig semmilyen nehézséget nem jelentett, hogy az útirányokat csángóul magyarázza el, azonnal románra váltott: ugyanígy románra váltott később is, amikor azt kérdeztük tőle, hogy amikor a pap a szabadban (a templom előtt) miséz, az pontosan hol zajlik (ebben az esetben sem az hívta elő a kódváltást, hogy csak románul ismeri a vallási regiszterhez tartozó szavakat, hiszen ezekre nem is volt szüksége).

23 Intím nyelvhasználati tartományoknak azokat nevezem, amelyekben a beszélőknek a beszédre fordított figyelmük általában a legkisebb, és így a legnagyobb a valószínűsége, hogy alapnyelvüket használják. Ezek a tartományok vagy erős emocionális kötődésűek (udvarlás, veszekedés), vagy mások által ellenőrizetlenek (az állatokhoz való beszéd, gondolkodás), vagy nagyon személyesek (ima, káromkodás), vagy nagyon automatikusak (álom, számolás); mindezek a jellemzők természetesen nem zárják ki egymást, hanem együtt fordulnak elő.

24 A válaszok túlnyomó részében az adatközlők a csángó szóval utalnak anyanyelvükre, olykor azonban a magyar-t használják ebben a jelentésben. A táblázatokban azért nem különböztetem meg a kétféle terminust, mert ezekben a válaszokban egyértelműen ugyanarra a nyelvváltozatra utalnak (a kérdőív más kérdéseiben nem föltétlenül, sőt van, ahol élesen megkülönböztetik a „tisza magyart” és a csángót).

25 Azaz ha egy bizonyos oszlopban a „csángó” szerepel, akkor megjósolható, hogy tőle balra ugyanannál az adatközlőnél csak „csángó” fog szerepelni; ha egy oszlopban a „román” szerepel, akkor megjósolható, hogy tőle jobbra ugyanannál az adatközlőnél csak „román” fog szerepelni; ha egy oszlopban a „csángó és román” szerepel, akkor tőle jobbra is és balra is állhat „csángó és román”, de tőle balra nem állhat „román” és tőle jobbra nem állhat „csángó”.

26 A káromkodás „alantas” voltával van az is összefüggésben, hogy a három nő adatközlő közül kettő azzal utasította el a válaszadást, hogy sohasem szokott káromkodni.

27 A táblára írt ima a következő volt:

*„Én lefekszem én ágyomba,
minden testi koporsómba,
örizetek, szent angyalok,
virrajszatok apostolok!”*

28. Az adatközlők egy része a „Milyen nyelven beszél a templomban?” kérdésre azzal a kiegészítéssel válaszolt, hogy „a templomba menet”, illetve „a templom mellett”. Azok, akik idegenek megszólításakor a csángót is említették, mindig hozzátették, hogy „ha látom, hogy a faluból való”.

29 A barátok nem föltétlenül tagjai a szűkebb közösségnek: lehetnek pl. a munkahelyről, iskolából stb. megismert személyek is.

30 Az alapnyelv az a nyelvváltozat, amelyet a beszélő a legkisebb beszédfigyeléssel, a legautomatikusabban beszél. Általában ez az elsőként elsajátított nyelvváltozat, és a leginformálisabb stílusváltozatokkal társul.

31 A deákoknak a közösségben betöltött elsődleges vallási szerepéről és e szerep erőszakos megszüntetéséről ld. Tánzos 1995b.

32 Ld. pl. Milroy és Milroy belfasti vizsgálatainak eredményeit, többek között Milroy, 1987: Milroy, 1992; stb.

33 A klézsei interjúk itt nem tárgyalt részei — mind a kérdőív kérdéseire adott válaszok, mind az ezekhez fűzött kommentárok — is alátámasztják az itt mondottakat, ugyanúgy, ahogy a csángó gyerekek egy másik, Mit jelent nekem, hogy csángó vagyok? című fogalmazásának tartalomelemzése. (Részletesebb elemzésükre más alkalommal szeretnék sort keríteni.) Éppen ezért kissé túlátlalánosítónak tűnik Pávai István (1995:161—162) véleménye, hogy a „gyanús idegenként” a faluba tévedő és az etnikai hovatartozásra rákérdező néprajzos azért kapja a „katolikus vagyok” választ, mert a papok erre készítik föl híveiket, később azonban az adatközlők nyíltan megvallják magyarságukat. A klézseiek a közülük származó terepmunkásnak is katolikusként és/vagy csángóként jelölték meg magukat.

34 Meglehetősen sok beszámoló szól a Magyarországra vagy Erdélybe kerülő csángó diákok, munkások védtelenségéről. Kiszolgáltatottságuk — egyéb tényezők mellett — éppen a régi létmód összeroppanásának következménye lehet; ezért nem lehet csodálkozni azon sem, hogy otthoni mély vallásosságuk és szigorú erkölcsaik sokszor nyomokban sem mutatkoznak meg az új környezetben. Tánczos (1995a:24) adatai alapján szintén arra hívja föl a figyelmet, hogy Moldvában a kultúra teljes kicserélődésére lehet számítani.

35 A csángók nyelvmegtartásának esélyei és a presztízsviszonyok összefüggéséről valamivel bővebben ld. Sándor, 1996:56—61.

36 A Tánczos (1995a, 1995b, 1995c és 1995d) által közölt szövegrészletekben bőségesen találunk példát arra, hogy a csángó adatközlők a pap figyelmeztetéseit nagyon komolyan veszik.

37 Pálffy M. (1996) erről készült írásával tökéletesen egybevágunk azok a keserű tapasztalatok, amelyeket a csángó gyerekeket is tanító csíkszeredai iskolák pedagógusai fogalmaztak meg 1996. július 13-án, a Bolyai Akadémia „Csángó hétvégén”, nevezetesen hogy az átgondolatlanul, előkészítetlenül, megfelelő anyagi fedezet és erkölcsi felelősségvállalás nélkül a Székelyföldre vitt csángó gyerekek közül sokan elkallódtak, csaknem kivétel nélkül beilleszkedési gondokkal küszködnek mind új, mind régi környezetükben, és jövőbeli kilátásaik sem javultak — sok esetben romlottak — helyzetük megváltozásának következményeképpen.

